

Maria Dobrowolska

Dynamika kształtowania się regionów w Polsce południowej po drugiej wojnie światowej

W artykule niniejszym przedstawiam wyniki zespołowych badań podjętych przez Katedrę Geografii Ekonomicznej WSP w Krakowie nad przeobrażeniem struktury regionalnej południowej Polski w wyniku industrializacji kraju. Centralne zagadnienie stanowią przemiany struktury demograficznej i społeczno-gospodarczej w okresie Polski Ludowej, obserwowane w toku ich powstawania i przeobrażania.

Badania objęły ponad 30 ośrodków przemysłowych dawnych i nowo powstających, różnej wielkości i typu produkcji, w związku z ich rolniczym zapleczem na skutek zapotrzebowania sił roboczych i dojazdów do pracy. Zdążając do określenia stref wpływu poszczególnych ośrodków oraz do wydzielenia kształtujących się mikroregionów, rozpatrzono przemiany struktury demograficznej i społeczno-gospodarczej zachodzące pod wpływem dojazdów do pracy.

Studia powyższe oparto na obserwacjach i wywiadach terenowych, uzupełniając je badaniami ankietowymi i materiałami spisów urzędowych. Badaniami objęliśmy teren województwa krakowskiego i rzeszowskiego, rozszerzając się stopniowo na obszary województwa katowickiego, opolskiego i kieleckiego.

Swoista struktura południowej Polski, której trzon stanowią okręgi przemysłowe: Zagłębie Węglowe Górnośląskie powiązane z Zagłębiem Chrzanowskim, Dąbrowskim, okręgiem opolskim, olkuskim i krakowskim, okręg przemysłowy częstochowski i staropolski oraz naftowy okręg karpacki została ukształtowana w okresie kapitalizmu wielkoprzemysłowego. Impakt techniki i nowoczesnego przemysłu oraz postępujący równolegle rozwój sieci kolejowej

zmieniły zasadniczo dawne układy przestrzenne związane głównie z rolniczym wyzyskaniem środowiska geograficznego. W związku z nierównomiernym rozmieszczeniem zasobów surowcowych i silnie zróżnicowanymi warunkami fizjograficznymi cechują obszar Polski południowej głębokie kontrasty struktury społeczno-gospodarczej.

Wyświetlenie specyficznych cech struktury przestrzennej omawianego obszaru, kształtującej się pod silnym wpływem przemysłu, stanowi przedmiot naszych kilkuletnich zespołowych badań¹.

Ośrodkiem naszych zainteresowań są gwałtowne przeobrażenia struktury przestrzennej, zachodzące w okresie Polski Ludowej. Podstawowym czynnikiem kształtującym nowy zrab układów regionalnych były wielkie nakłady inwestycyjne w dziedzinie przemysłu, związane z planową gospodarką socjalistyczną. Powstaje szereg nowych ośrodków przemysłowych, jak: Nowa Huta, Nowy Targ, rozbudowuje się gwałtownie przemysł Skawiny, Dworów-Oświęcimia, Tarnowa, Sierszy, Jaworzna i in. powodując poważny wzrost zapotrzebowania na siłę roboczą. Oparcie wzrostu produkcji przede wszystkim na wroście zatrudnienia w czasie realizacji planu 6-letniego oraz szybkie tempo industrializacji kraju w latach od 1950—1955 spowodowały znamienne przemiany terytorialnego podziału pracy zarówno w ośrodkach przemysłowych jak i w otaczającym je rolniczym zapleczu.

Od roku 1947 aż do końca planu 6-letniego zaznacza się wchłanianie rzeczywistych lub pozornych nadwyżek siły roboczej wsi przez przemysł oraz związane z nim gałęzie gospodarki narodowej. Powoduje to gwałtowne przesuwanie się ludności chłopskiej do miast i ośrodków przemysłowych oraz masowe dojazdy do pracy. Następują poważne przemiany ilościowe i jakościowe w strukturze demograficznej i społecznej: szybki wzrost skupień przemysłowych narastanie grupy chłopo-robotników i robotników na terenach sąsiadujących z ośrodkami produkcji, a wpływ ludności z obszarów rolniczych, pozbawionych dogodnych powiązań komunikacyjnych. Procesy te zachodzące w ciągu lat ostatnich dają możliwość odtworzenia dynamiki przemian, roli gospodarki planowej oraz żywiołowej gry sił, niedostatecznie jeszcze opanowanej. Pozwalają poznać czynniki kształtujące nowe układy przestrzenne, nowy terytorialny podział pracy.

Zagadnienie *terytorialnego podziału pracy* przedstawia szczególną wagę zarówno z punktu widzenia gospodarki narodowej, planowania zatrudnienia i inwestycji związanych z rozmieszczeniem nadwyżek sił roboczych jak też ze względów teoretyczno-poznawczych. Poważny wzrost zasobów siły roboczej w latach 1960—1965 z chwilą dochodzenia do wieku produkcyjnego licznych roczników wojennych zarysowuje przed polityką zatrudnienia szczególnie trudne problemy. Jest rzeczą oczywistą, że racjonalna gospodarka siłami roboczymi i pełne ich zatrudnienie, które jest założeniem gospodarki socjalistycznej, wymaga gruntownego rozeznania rynku pracy: terenów zapotrzebowania i podaży siły roboczej. Winno się ono oprzeć na dokładnej znajomości struktury demograficznej i społecznej w rozmieszczeniu przestrzennym

¹ Wyniki tych prac były częściowo publikowane. Por. M. Dobrowolska, *Badania nad geografią osiedli południowej Małopolski*. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP. Geografia” nr 8, Kraków 1958; tamże streszczenia niektórych monografii wsi; M. Dobrowolska, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej*. „Przegląd Geograficzny” t. XXXI, z. 1, 1959; M. Dobrowolska, *Functions of Industries in Shaping Socio-Economic Regional Structure*. „Przegląd Geograficzny” vol. XXXII, Supplement, Warszawa 1960.

(z uwzględnieniem płci, wieku i miejsca zatrudnienia wedle działów gospodarki narodowej), w odniesieniu do najmniejszych jednostek: wsi, gromad miast i osiedli oraz o poznanie czynników kształtujących te struktury.

Tereny Polski południowej odczuwające już obecnie w swej środkowej, najbardziej uprzemysłowionej części niedobór sił roboczych, przeludnione zaś na obszarach górskich i rolniczych, odległych od ośrodków przemysłowych, stanowią szczególnie ważny przedmiot przestrzennych badań. Szczególnej ostrości nabiera tutaj zagadnienie dysproporcji w rozmieszczeniu sił wytwórczych, będącej następstwem zarówno procesów historycznych, jak też zgrupowania zasobów surowcowych i źródeł energii w zachodniej części omawianego regionu.

W wyniku tych rozważań kształtowały się zespołowe badania naszej Katedry, prowadzone przy ścisłej współpracy z kierownictwem Działu Badań Demograficznych WKPG w Krakowie oraz w oparciu o WKPG w Opolu.

Omawiane studia przebiegały w kilku fazach:

Pierwsza obejmowała szereg badań lustracyjnych, prowadzonych w toku pięcioletnich praktyk wakacyjnych dwutygodniowych, które objęły kilkadziesiąt miejscowości w zalepczu Krakowa, Krzeszowic, Chrzanowa, Czernichowa, Kęt i Andrychowa. W czasie równoległe prowadzonych prac magisterskich zebrano pokaźny materiał dotyczący: a) typowych miejscowości województwa krakowskiego, b) szeregu powiatów, c) zagadnień demograficznych, d) geografii przemysłu (wraz z rzemiosłem) i rolnictwa.

Druga faza badań związana ściśle z syntetycznym opracowaniem całego województwa objęła prace przygotowawcze a mianowicie: a) ustalenie przynależności poszczególnych wsi do gromad oraz wykreślenie podstawowej siatki gromad w skali 1 : 100.000, b) analizę, ocenę i korektę materiałów statystycznych po ich uprzednim uzupełnieniu i usystematyzowaniu, c) analizę struktury zatrudnienia i dojazdów do pracy według miast, osiedli i gromad oraz równoczesne opracowanie podstawowych zestawień tabelarycznych.

Trzecia faza dotyczyła badań problemowych zgrupowanych około czterech zagadnień:

- I. Analiza i klasyfikacja funkcjonalna najważniejszych ośrodków przemysłowych ze szczególnym uwzględnieniem czynników, które powodują zapotrzebowanie i podaż siły roboczej.
- II. Analizę powiązań, jakie powstają między ośrodkami pracy a ich rolniczym zapleczem na skutek codziennych dojazdów do pracy.
- III. Studia nad kształtowaniem się i zasięgiem stref wpływu ośrodków przemysłowych, wyznaczeniem obszarów krzyżujących się wpływów i stref bezwyjazdowych.
- IV. Analizę struktury zatrudnienia wedle gromad, miast i osiedli w powiązaniu ze strukturą agrarną oraz wyróżnienie stref terytorialnego podziału pracy.

Wyniki powyższych studiów oparte na wskaźnikach statystycznych oraz na opracowanych na ich podstawie mapach wedle gromad, miast i osiedli pozwalają na gruntowne rozeznanie struktury przestrzennej zatrudnienia w województwie krakowskim jako podstawy wyznaczenia mikroregionów. Równocześnie wskazują na rozmieszczenie regionów o nadwyżkach i niedoborach siły roboczej. W powiązaniu z analizą dojazdów do pracy dają materiał dla rozeznania celowości zatrudnienia ludności chłopskiej poza miejscem zamieszkania oraz dla polityki populacyjnej w dziedzinie wahadłowych i stałych migracji. Mogą stanowić podstawę dla praktycznego działania dotyczącego racjonalnego zatrudnienia i planowego rozmieszczenia siły roboczej.

I. ANALIZA ROZMIESZCZENIA I STRUKTURY PRZEMYSŁU

I. Punkt wyjścia dla badań nad rolą przemysłu w kształtowaniu struktury przestrzennej południowej Polski stanowiła gruntowna analiza rozmieszczenia i struktury przemysłu przeprowadzona w odniesieniu do poszczególnych skupień i okręgów przemysłowych. Terenu województwa krakowskiego dotyczą w szczególności studia L. Pakuły nad kształtowaniem się i strukturą przemysłu w powiecie chrzanowskim, J. Gibea nad strukturą przemysłu powiatu oświęcimskiego, J. Drozda nad przemysłem powiatu wadowickiego, F. Żołyń nad przemysłem powiatu tarnowskiego, Z. Kolasy nad strukturą zatrudnienia w przemyśle powiatu olkuskiego, L. Biedy nad kształtowaniem się ośrodka przemysłowego w Węgierskiej Górze oraz dwie prace syntetyczne: L. Pakuły, o rozmieszczeniu i strukturze przemysłu województwa krakowskiego i Z. Ma-teckiego, o wpływie przemysłu na rozwój miast w województwie krakowskim w ostatnim stuleciu.

Wyniki tych badań ujęte statystycznie i kartograficznie pozwoliły stwierdzić poważne dysproporcje ilościowe i jakościowe w przestrzennym rozmieszczeniu przemysłu, które uwidacznia załączona przeglądowa mapa (nr 1) rozmieszczenia i struktury przemysłu woj. krakowskiego w opracowaniu L. Pakuły. Występują na niej stare ośrodki przemysłowe sięgające swymi początkami do wczesnego średniowiecza (jak np. krakowski i olkuski), nowsze z okresu kapitalistycznego, skupione w zachodniej i środkowej części województwa (okręg węglowy chrzanowski, okręg krakowski i tarnowski) oraz współczesne, powstałe lub rozszerzone wybitnie w okresie Polski Ludowej jak: oświęcimski, nowotarski. Charakterystyczne dla województwa krakowskiego dysproporcje w rozmieszczeniu przemysłu zaznaczają się też w nierównomiernym zapotrzebowaniu na siły robocze. Fakty te ilustruje załączona poniżej klasyfikacja ośrodków przemysłowych województwa krakowskiego wedle ilości zatrudnionych w przemyśle w stosunku do ilości mieszkańców i ogółu zatrudnionych oraz analiza funkcjonalna miast w opracowaniu J. Rajmana. Rolę poszczególnych ośrodków w kształtowaniu przestrzennej struktury demograficznej i społeczno-gospodarczej, związaną z rodzajem i wielkością przemysłu oświetlają prace analityczne, wskazując na duże znaczenie dojazdów do pracy w kształtowaniu tej struktury.

Analogiczne badania prowadzone na terenie województwa opolskiego, katowickiego, kieleckiego i rzeszowskiego wykazują, że rozmieszczenie ośrodków przemysłowych i związane z nim zapotrzebowanie na pozamiejscowe siły robocze odgrywa nader ważną rolę w kształtowaniu przestrzennej struktury tego obszaru. Przykładowo ilustruje to zagadnienie załączona poniżej mapa (nr 1) głównych ośrodków dojazdowych woj. krakowskiego, opracowana przez J. Herkę. Ujmuje ona korelacje zachodzące między odsetkiem zatrudnionych w zakładach pracy danego ośrodka (pracownicy miejscowi i dojeżdżający) oraz odsetkiem ludności czynnej zawodowo zamieszkałej w danym ośrodku (tj. pracujących w ośrodku i wyjeżdżających z niego za pracą). Poważne dysproporcje w lokalizacji przemysłu wynikły zarówno z rozmieszczenia surowców i źródeł energii jak też z rozwoju historycznego potęguje nierównomierny układ sieci kolejowej przetrwały z okresu włączenia omawianego regionu w dwa organizmy zaborcze (skorygowany później tylko częściowo budową linii kolejowej Kraków-Tunel-Warszawa), brak sprawnej sieci kolejowej na rozległych terenach południowej, górzyściej części województwa oraz niedostatek powiązań autobusowych zaznaczający się szczególnie ujemnie w słabo uprzemysłowionej części północno-wschodniej.

1. W związku z nierównomiernym rozmieszczeniem okręgów i ośrodków

przemysłowych pozostają trudności w pokryciu zapotrzebowania na siły robocze przez ludność miejscową i masowe dojazdy do pracy.

Rozpatrzenie stosunków pracy w poszczególnych skupieniach przemysłowych okazuje, że żadne z nich nie zaspokaja potrzeb w dziedzinie zatrudnienia. Dotyczy to w szczególności zachodniej, uprzemysłowionej części województwa. Trzebinia opiera się w 75%, Siersza i Wodna w 78%, Chełmek w 70%, Andrychów w 65% na dojeżdżających pracownikach. Zagadnienie to, będące przedmiotem gruntownych studiów, ujmując syntetycznie w swym artykule J. Herma, podając wskaźniki ludności dojeżdżającej do pracy w stosunku do ogółu zatrudnionych w danym ośrodku.

Wielkość zapotrzebowania na pozamiejscową siłę roboczą związana jest z rozmiarami funkcji społeczno-gospodarczej i kulturalnej ośrodka, przede wszystkim zaś ze strukturą przemysłu oraz z lokalnymi warunkami mieszkaniowymi i możliwościami dojazdów do pracy. Największe ilości dojeżdżających pracowników skupia ośrodek krakowski, zatrudniający ponad 30 tysięcy dojeżdżających do pracy, a łącznie ze Skawiną około 35 tysięcy. W stosunku do ogółu zatrudnionych dojeżdżający stanowią jednak tylko 15% ogółu zatrudnionych. Wiąże się to z budową wielkiego osiedla mieszkaniowego w Nowej Hucie, w którym zamieszkała już przeważająca część zamiejscowych pracowników. Drugi z kolei ośrodek poważnego zapotrzebowania na siły robocze stanowi Tarnów, w którym pracuje zwyż 10 tys. dojeżdżających codziennie do pracy. Pokrywają oni jednak tylko 1/4 ogólnego zatrudnienia. W pozostałych skupieniach przemysłowych ilość dojeżdżających do pracy w liczbach bezwzględnych nie przekracza 7 tys. Poważny, natomiast jest ich udział w stosunku do ogółu zatrudnionych, sięga bowiem w niektórych ośrodkach 75% ogółu załogi. Odsetek pozamiejscowej siły roboczej jest również wynikiem stosunku zachodzącego między ilością miejsc pracy a ilością czynnych zawodowo. Wskaźniki obliczone dla poszczególnych ośrodków woj. krakowskiego wskazują, że w szeregu skupieniach: w Trzebini, Chełmku i Sierszy ilość zatrudnionych przewyższa czterokrotnie ilość mieszkańców czynnych zawodowo, w związku z czym dojazdy sięgają 75% zatrudnienia. Odmienna zgola sytuacja zachodzi w wielkich ośrodkach miejskich: Krakowie i Tarnowie.

Zauważa się charakterystyczne dysproporcje między możliwościami pokrycia zapotrzebowania na pracę przez ludność oraz faktycznym zatrudnieniem. Zagadnienie to oświetla wspomniana wyżej mapa w opracowaniu J. Hermy oraz załączone poniżej zestawienie salda wyjazdów i dojazdów do pracy do poszczególnych ośrodków. Typowy przykład stanowi Trzebinia, która ściąga do swych zakładów 4500 pracowników, równocześnie zaś wyjeżdża z niej 1300 osób do innych miejscowości. Wymiana pracowników w obrębie Zagłębia Chrzanowskiego następuje przeważnie pomiędzy ośrodkami pobliskimi, nie pociągając czasochłonnych, ekonomicznie nieuzasadnionych przejazdów do pracy. Zachodzi tu zwyczajne powiązanie stosunkami pracy między zakładami zatrudniającymi mężczyzn oraz specyficznymi działami produkcji odpowiedzialnymi dla kobiet.

Omawiane wskaźniki statystyczne nie dają wglądu w zespół czynników, które warunkują udział pozamiejscowej siły roboczej w poszczególnych zakładach i ośrodkach przemysłowych. Skomplikowane to zjawisko wymaga przeprowadzenia szczegółowej analizy w każdym konkretnym wypadku. W związku z tym podjęto specjalne badania nad strukturą zatrudnienia w poszczególnych działach produkcji przemysłowej. Objęły one wszystkie ośrodki przemysłowe pow. olkuskiego, szereg zakładów pracy pow. tarnowskiego, opolskiego i in.

Monograficzne studia prowadzone w zakładach różnych kategorii przemysłu okazują, że ilość, jakość i pochodzenie pozamiejscowej siły roboczej dojeżdżającej do pracy kształtują różnorodne czynniki: 1) specyfika produkcji, która określa zapotrzebowanie na siły kwalifikowane i niekwalifikowane, na mężczyzn i kobiety, stopień mechanizacji i rozwoju technicznego zakładu; 2) położenie zakładu w stosunku do sieci komunikacyjnej; 3) sytuacja rolniczego zaplecza, która warunkuje podaż siły roboczej.

Ze względu na specyfikę produkcji występuje największe nasilenie dojazdów do pracy w następujących kategoriach przemysłu:

a) Masowe dojazdy do pracy cechują górnictwo węglowe: w poszczególnych kopalniach odsetek dojeżdżających dochodzi do 80% załogi. Ze względu na trudne warunki pracy sięgają zakłady do odległych wiosek po siłę roboczą mimo stosunkowo wysokich płac. Przykładem są kopalnie węgla w Jaworznie, Sierszy i Brzeszczach, do których mimo rozbudowy hoteli robotniczych dowozi się pracowników autami zakładowymi z miejscowości odległych nieraz o 80 km.

b) Przemysł materiałów budowlanych rozrzucony po całym województwie, z największym skupieniem w pow. chrzanowskim opiera się w wysokim stopniu na pozamiejscowej sile roboczej w związku ze słabą mechanizacją. Wyróżniają się tutaj szczególnie kamieniołomy, w których podstawowe prace: urabianie kamienia, zdejmowanie nakładu, a częściowo i transport prowadzone są bardzo prymitywnie. Kamieniołomy w Czatkowicach zatrudniają kilkaset osób z powiatu olkuskiego. Również i małe wapienniki np. w Płazie i Zabierzowie oparte są na dojeżdżających pracownikach. Betoniarne i kamieniołomy w Krzeszowicach i Nawojowej Górze cierpią stale na niedobór robotników. Głównym powodem trudności w zdobyciu siły roboczej w tej branży przemysłu jest ciężka i mało płatna praca.

c) Masowe dojazdy do pracy są zmiennym rysem wszystkich ośrodków przemysłowych w okresie ich rozbudowy, gdy występuje duże zapotrzebowanie na niekwalifikowaną siłę roboczą. Do Nowej Huty, Oświęcimia, Skawiny i innych ośrodków w okresie inwestycji planu 6-letniego dowożono robotników z odległych wsi autami zakładowymi.

d) Stałe dojazdy do pracy cechują wszystkie pomocnicze działy produkcji przemysłowej o niskich płacach i małych możliwościach awansu społecznego. Na brak stałej załogi cierpią również wszystkie branże przemysłu o sezonowej produkcji i niestałych warunkach pracy i płacy.

e) We wszystkich badanych ośrodkach przemysłowych występują dalekie dojazdy do pracy sięgające do 70 km wysoko wykwalifikowanych pracowników, wyspecjalizowanych w danym dziale produkcji.

W wyniku tych czynników stwierdza się na terenie Chrzanowsko-Kra-kowskiego Zagłębia Węglowego poważne trudności w pokryciu zapotrzebowania na siłę roboczą zwłaszcza w zakładach o trudniejszych warunkach pracy i niższych stawkach wynagrodzenia wobec konkurencji różnych działów przemysłu energetycznego, metalowego i chemicznego.

2. Układ sieci komunikacyjnej: kolejowej i autobusowej stanowi czynnik pierwszorzędnej wagi w różnicowaniu terytorialnego podziału pracy, warunkując dojazdy pracowników do poszczególnych ośrodków i zakładów pracy. Planowa gospodarka socjalistyczna wprowadziła jednak niemałe przesunięcia w tym układzie poprzez dowóz okresowy pracowników z odległych nieraz obszarów.

3. Wśród czynników, które kształtują terytorialny podział pracy poważną rolę odgrywają warunki społeczno-ekonomiczne rolniczego zaplecza. Nasilenie dojazdów do pracy zależy bowiem w wysokim stopniu od struktury

agrarniej wsi, wielkości gospodarstw chłopskich i odsetka gospodarstw działkowych, od charakteru produkcji rolnej oraz związanej z nim pracochłonności gospodarstwa chłopskiego.

II. Bezpośrednie badania terenowe nad dojazdami do pracy prowadzone w zapleczu kilkudziesięciu ośrodków przemysłowych odsłoniły różne typy i różne stadia rozwojowe powiązań stosunkami pracy, które kształtują się między miastem i wsią.

Stwierdzono, że wiele kategorii przemysłu opiera się stale na pracownikach dojeżdżających ze wsi, którzy łączą pracę w przemyśle z pracą na roli. Taka sytuacja występuje w starych regionach przemysłowych: górnictwa solnego Wieliczki², w Karpackim Zagłębiu Naftowym koło Gorlic, Jasła i Krosna oraz w rejonie przemysłu tkackiego Kęt, Andrychowa i Żywca, gdzie na podłożu dawnego przemysłu domowego powstały nowoczesne zakłady fabryczne. Od kilku pokoleń dojeżdżają również pracownicy do hut, i in. działów przemysłu w rejonie Małej Panwi oraz w rejonie Opola. W zapleczu osiedla Zawadzkie nad Małą Panwią utrzymuje się od kilkudziesięciu lat sposób życia chłopca robotnika, który łączy pracę w zakładach przemysłowych z pracą na roli. Charakterystyczne jest, że dotyczy to również wykwalifikowanych pracowników jak: kowali, szlifierzy, ślusarzy, spawaczy, hartowników i tokarzy³.

Kształtowanie się analogicznych więzi między zakładem pracy a chłopem robotnikiem stwierdzono w zapleczu Tarnowa, Skawiny, Stalowej Woli, Zabierzowa i innych skupień przemysłowych. W świetle przeprowadzonych wywiadów pracującą w tutejszych fabrykach od lat chłopcy-robotnicy oraz ich synowie pochodzący z okolicznych wsi, wykwalifikowani zawodowo dzięki kursom i miejscowym szkołom technicznym. Kształcenie dzieci pracowników w technikach zakładowych stanowi czynnik umacniający więź chłopca-robotnika z zakładem przemysłowym.

Równoległe ze stabilizacją pracy wzrasta odsetek chłopów-robotników w zapleczu i wsie przemieniają się w osady robotnicze. Procesowi temu towarzyszy wzrastająca imigracja ludności z bliskiego i dalszego zaplecza. Mechanizm tych procesów został już uprzednio przeze mnie przedstawiony.⁴ Typowe struktury kształtujące się w sąsiedztwie ośrodków przemysłowych przedstawiają prace monograficzne i ilustracje kartograficzne.

II. OKREŚLENIE STREF WPLYWU POSZCZEGOLNYCH MIAST I OŚRODKÓW PRZEMYSŁOWYCH JAKO PODSTAWA KSZTAŁTOWANIA SIĘ MIKROREGIONÓW

Punktem wyjścia dla badań nad powiązaniem ośrodków przemysłowych z ich rolniczym zapleczem poprzez stosunki pracy była rekonstrukcja codziennych wahadłowych migracji. W toku badań dotyczących kilkudziesięciu ośrodków woj. krakowskiego, opolskiego, katowickiego, rzeszowskiego, i kie-

² Por. D. Dobrowolska, *Górnicy salinarni w Wieliczce w latach 1850-1950*. „Etnografia” I, 1959. PAN; J. Niemiec, *Glinik Mariampolski — Gorlice. Wpływ ośrodka na rolnicze zaplecze*. Rkps WSP, Kraków 1957.

³ J. Rajman, *Dojazdy do pracy w powiecie Strzelce Opolskie i ich wpływ na przemiany życia społeczno-gospodarczego wsi*. „Przegląd Zachodni”, 1960, nr 1 oraz Rkps WSP, Kraków 1958.

⁴ Por. M. Dobrowolska, *Przemiany...*, jw.

leckiego zostały wypracowane metody wyznaczania zasięgów, potoków ruchu oraz nasilenia dojazdów do pracy⁵.

a) Odtwarzając układ przestrzenny dojazdów do pracy do poszczególnych zakładów i ośrodków pozarolniczej produkcji wyznaczony przez potoki ruchu stwierdziliśmy podstawowe znaczenie sieci komunikacyjnej: kolejowej i autobusowej w kształtowaniu zasięgów i nasilenia migracji. Dotyczy to wszystkich badanych ośrodków bez względu na ich specyficzne funkcje społeczno-gospodarcze: Krakowa, Tarnowa, Jaworzna, Trzebini, Chrzanowa, Oświęcimia, Brzeszcz, Jasła, Krosna, Mielca, Dębicy, Rzeszowa, Starachowic, Opola, Częstochowy, Raciborza i in. Wpływ miasta sędziwego śladem powiązań komunikacyjnych na teren rolniczego zaplecza, sięgając niejednokrotnie na odległość 50-80 km, tj. 3-5 godzin drogi w obie strony.

Mapy dojazdów do pracy do różnych skupień przemysłowych: węglowych, naftowych, przemysłu metalurgicznego, chemicznego, cementowego i innych wskazują, że ponad 50% pozamiejscowej siły roboczej dojeżdża względnie dochodzi do pracy z najbliższego zaplecza oddalonego 0,5 — 1 godziny od zakładu pracy.

Rozmieszczenie miejsc pracy i miejsc zamieszkania w liczbach bezwzględnych pozwoliło uchwycić rozmiary pokrycia zapotrzebowania na pracę przez poszczególne gromady i osiedla⁶. Ilość dojeżdżających z jednej gromady waha się od kilkunastu aż do tysiąca i więcej pracowników, z niektórych zaś miast i osiedli wyjeżdża i pracuje poza miejscem zamieszkania 1 — 3 tysięcy pracowników⁷.

b) Omawiana metoda nie daje jednak podstawy do wykreślenia zasięgu wpływu ośrodka na terenach, gdzie leży obok siebie szereg skupień przemysłowych. Zdążając do syntetycznego ujęcia dojazdów do pracy i wpływu ich na rolnicze zaplecze wyznaczono w badaniach zespołowych Katedry strefy ciężenia do poszczególnych gromad i ośrodków w wartościach względnych, biorąc za podstawę odsetek dojeżdżających z poszczególnych gromad do różnych ośrodków pracy. Jako strefę przeważającego wpływu danego ośrodka przyjęliśmy wskaźnik ponad 50% ogółu wyjeżdżających z danej gromady do ośrodka. Tereny krzyżujących się wpływów większych ośrodków oraz lokalnych centrów pozarolniczej pracy wyznaczono oddzielnie. Jako obszary bezwyjazdowe pozostające poza zasięgiem wpływu oznaczono gromady, z których ilość wyjeżdżających do pracy nie dochodzi 20 osób.

Opracowana na tej zasadzie mapa dojazdów do pracy i stref wpływu poszczególnych ośrodków województwa krakowskiego (nr 3) odtwarza poważne dysproporcje w rozległości stref wpływu, zagęszczeniu terenów wyjazdowych około miast i większych ośrodków przemysłowych województwa w zachodniej i środkowej części oraz w rozmieszczeniu terenów bezwyjazdowych. Daje ona podstawę do analizy różnorodnych czynników kształtujących terytorialny układ pracy.

Rozmiary stref wpływu poszczególnych ośrodków kształtują się rozmaicie w zależności od położenia ośrodka. Do Krakowa i Tarnowa cięży roz-

⁵ Por. badania monograficzne J. Hermy (Brzeszcze), J. Niemca (Glinik-Gorlice), K. Kurzawy (Dębica), Z. Bobka (Mielec), J. Kułagowskiego (Chrzanów), St. Pstrowskiego (Trzebinia), J. Rajmana (Strzelce Opolskie), St. Czujka (Racibórz), Z. Zołny (Opole), J. Pawłowicza (Brzeg n/Odrą), Cz. Szewczyka (Skarżysko-Kamien-na), i in. Rkps WSP, Kraków, 1956-1960.

⁶ Por. H. Wachowicz, *Dojazdy do pracy do Krakowa i ich wpływ na rolnicze zaplecze*, Rkps WSP, Kraków 1960.

⁷ Prace monograficzne, jw.

legły teren obejmujący 50 do 100 gromad, do Nowego Sącza ponad 30 gromad, gdyż w ich pobliżu nie znajdują się większe ośrodki przemysłowe. Bardzo mała natomiast jest strefa wpływu poszczególnych skupień przemysłowych zagłębia chrzanowskiego oraz rejonu oświęcimskiego, rywalizują tu bowiem ze sobą pod względem zapotrzebowania na siłę roboczą liczne zakłady. Zaznacza się poważna dysproporcja między maksymalnym zasięgiem wpływu ośrodka a jego bezpośrednią strefą ciężenia. Tak np. do kopalni Brzeszcze dojeżdża ludność z 230 gromad, nawet z odległych wsi kotliny żywieckiej, właściwa zaś strefa wpływu Brzeszcz ogranicza się do 9 gromad leżących w jego najbliższym sąsiedztwie.

Odsetek dojeżdżających do pracy z bezpośredniej strefy wpływu w stosunku do całego obszaru zasięgu przedstawia się nader niejednolicie. Jaworzno, Chełmek i Brzeszcze ściągają z pierwszej strefy wpływu tylko 20 — 50% dojeżdżających, Siersza natomiast, Libiąż i Bolesław pokrywają zapotrzebowanie na pozamiejscową siłę roboczą w 50 — 75% w najbliższym zapleczu.

c) Zdążając do odtworzenia roli dojazdów do pracy w przekształcaniu struktury zatrudnienia i życia społeczno-gospodarczego wsi przedstawiamy stale w naszych badaniach monograficznych ilość wyjeżdżających ze wsi (gromady, osiedla) w stosunku do ogółu czynnych zawodowo w danej miejscowości. Nasilenie dojazdów do pracy nie jest równomierne. W woj. krakowskim cała jego część północno-wschodnia, tj. powiaty: miechowski, proszowski i dąbrowski wykazują skromne oddziaływanie miast i ośrodków przemysłowych na życie wsi. Regiony o największym natężeniu dojazdów do pracy, ponad 50 dojeżdżających na 100 czynnych zawodowo, koncentrują się przede wszystkim w zagłębiu węglowym około ośrodków przemysłowych Trzebini, Chrzanowa, Oświęcimia, pokrywając się na ogół z ich strefami bezpośredniego wpływu. Charakterystycznie układa się zagęszczenie dojazdów do pracy w zapleczu Krakowa, wysokie wskaźniki (ponad 50% wyjeżdżających w stosunku do ogółu czynnych zawodowo) występują jedynie w okolicy Wieliczki i Skawiny.

Analogiczne studia nad odtworzeniem zasięgu oddziaływania miast Opola, Skarżyska, Raciborza, Częstochowy i in. dają bogaty materiał do badań porównawczych nad rozległością stref wpływu, kształtowaniem się i typologią strefy podmiejskiej⁸.

III. ANALIZA STRUKTURY ZATRUDNIENIA STREFY ZAPLECZA WEDŁUG GROMAD, MIAST I OSIEDLI W POWIĄZANIU ZE STRUKTURĄ AGRARNĄ. STREFY TERYTORIALNE PODZIAŁU PRACY

Przystępując do odtworzenia przestrzennych struktur kształtujących się pod wpływem industrializacji podjęto szereg analitycznych badań w zapleczu Krakowa, Tarnowa, Opola, Raciborza, Częstochowy, Skarżyska i innych skupień przemysłowych. Wyniki tych badań częściowo publikowane odśrojniły mechanizm przemian zachodzących na terenie strefy podmiejskiej oraz dalszego zaplecza w gęstości i w strukturze zatrudnienia, (płci i wieku) oraz we współzależnych przeobrażeniach struktury agrarnej, osadniczej, w jakości upraw, stosunkach pracy itd.⁹. Tempo tych przeobrażeń i ich na-

⁸ Por. prace Katedry Geografii Ekon. WSP, jw.

⁹ Por. M. Dobrowolska, *Przemiany...*, jw.

silenie kształtuje się w zależności od wielkości ośrodka i jego funkcji społeczno-gospodarczych, od typu i rodzaju przemysłu, który warunkuje wielkość zapotrzebowania na pozamiejscową siłę roboczą, kierunki i natężenie migracji. Wpływa na nie równocześnie struktura społeczno-gospodarcza rolniczego zaplecza, układu i gęstości sieci komunikacyjnej i inne lokalne czynniki. Bogactwo współzależnych procesów ekonomicznych, społecznych, historycznych i fizjograficznych sprawia, że niełatwe jest wykrycie czynników wiodących, które prowadzą do przekształcenia struktury regionu.

Układy struktury przestrzennej w strefie wpływu ośrodków przemysłowych, swoiste dla każdej z badanych stref podmiejskich przedstawiają wskaźniki statystyczne oraz mapy i kartogramy. Wyróżniliśmy cały zespół elementów będących przedmiotem kompleksowej, dynamicznej analizy. Badania nasze zdążyły do ujęcia tych współzależności w procesie kształtowania się nowych przestrzennych struktur oraz ich przestrzennych zależności. Przykłady tych analiz zawarte częściowo w uprzednich publikacjach uzupełniają załączone poniżej kartogramy struktury zatrudnienia, płci oraz kwalifikacji zawodowych chłopo-robotników i robotników w powiązaniu ze strukturą gospodarstw oraz w odniesieniu do 100 ha użytków rolnych w obrębie strefy wpływu Krakowa, Opola, Raciborza, Tarnowa, Skarżyska.

Analiza omawianych struktur przestrzennych w ujęciu genetycznym oraz w ich dynamicznej ewolucji powiązana z odtworzeniem specyficznych funkcji ośrodka prowadzi do wniosku, że w każdym poszczególnym wypadku istnieje szereg lokalnych czynników kształtujących układy regionalne wytworzonych lub tworzących się stref podmiejskich. Struktura przestrzenna tych stref wytworzona we wzajemnych oddziaływaniach centralnego ośrodka, wywierającego silne piętno na jego obliczu oraz rolniczego zaplecza o różnorodnych warunkach fizjograficznych, wykazuje wybitną różnorodność.

Występują duże różnice zarówno w strukturze demograficznej (w gęstości zaludnienia, w odsetku zawodowo-czynnych poza rolnictwem), w zagęszczeniu rolników na 100 ha użytków rolnych, ilości mężczyzn na 100 ha uż. rolnych oraz pracujących na nich kobiet, w strukturze wieku i płci jak również w stosunkach społeczno-gospodarczych. Nie są one związane z odcięciem od centrum, ale raczej z charakterem i funkcją sąsiedniej dzielnicy oraz z fizjograficznym i historycznymi warunkami lokalnymi. Typowym przykładem jest strefa podmiejska Krakowa, o dużych kontrastach w swej zachodniej rolniczej i południowo-wschodniej uprzemysłowionej części, lewobrzeżna i prawobrzeżna strefa Raciborza rolnicza i przemysłowa, oraz zaplecze Skarżyska, odtwarzające również całą złożoność warunków fizjograficznych i ewolucji historycznej. Specyficznym rysem omawianych stref jest kształtowanie się w ich obrębie drugorzędnych ośrodków przemysłowych: (Skawina, Wieliczka, Zabierzów w zapleczu Krakowa, Kuźnia Raciborska w zapleczu Raciborza, Suchedniów i Starachowice w zapleczu Skarżyska), które różnicują silnie oblicze stref, stanowiąc o ich swoistości. W zapleczu Krakowa specyficzny taki element wniosła budowa kombinatu Nowej Huty, która zmieniła w ciągu kilku lat dawne układy przestrzenne dając bogaty materiał do śledzenia współzależności procesów zainicjowanych ogromnym napływem ludności do budującego się osiedla¹⁰. Analogiczny proces przekształcania struktury społeczno-gospodarczej wsi śledziliśmy w zapleczu Huty Aluminium w Skawinie.

Zespół omawianych badań monograficznych pozwolił stwierdzić bogate

¹⁰ Por. J. Piwowarczyk, *Przemiany wsi Pleszów*. Rkps WSP, Kraków 1959.

zróznicowanie struktury demograficznej i społeczno-gospodarczej stref podmiejskich, które stanowi ich cechę specyficzną.

Zróznicowanemu obliczu bezpośredniej strefy wpływu przeciwstawia się względna jednorodność obszarów rolniczych. Zagadnienie to ilustrują liczne monografie wsi województwa krakowskiego; jego przestrzenne rozmieszczenie przedstawiają poniżej artykuł i mapy opracowane przez T. Jarowiecką. Analityczne studia prowadzone na terenach pozbawionych dojazdów do pracy, odległych od ośrodków produkcji odtwarzają głębokie kontrasty zachodzące w stopniu rozwoju gospodarczego między poszczególnymi obszarami województwa krakowskiego (por. niżej s. 146).

W wyniku omawianych badań opartych na bezpośrednich studiach terenowych i analizie statystycznej otrzymaliśmy obraz przestrzennego zróznicowania struktury społeczno-gospodarczej woj. krakowskiego, obraz o poważnych dysproporcjach społecznych i ekonomicznych związanych z nierównomiernym rozmieszczeniem i rozwojem przemysłu, sieci komunikacyjnej oraz ze zróznicowaniem warunków fizjograficznych. Odtwarza je mapa typów struktur zatrudnienia wg gromad miast i osiedli w opracowaniu M. Dobrowolskiej i T. Jarowieckiej (mapa nr 1).

Korelacje przestrzenne poszczególnych typów struktury zatrudnienia w powiązaniu ze strukturą agrarną oraz zagęszczeniem ludności rolniczej i mężczyzn rolników na 100 ha użytków rolnych, pozwoliły wyodrębnić szereg typowych układów regionalnych. Elementem różnicującym poważnie te struktury jest układ przestrzenny struktury wieku odtworzony wg powiatów przez W. Czarkowską¹¹. Zróznicowany przestrzennie udział ludności chłopskiej w produkcji pozarolnej, w szczególności przyspieszone procesy napływu chłopów do miast, ośrodków przemysłowych i otaczających je gromad a odpływu z nieuprzemysłowionych terenów, wpłynęły poważnie na ukształtowanie regionalnych różnic struktury wieku i płci ludności wiejskiej. Strukturę demograficzną terenów uprzemysłowionych cechuje wysoki wskaźnik udziału ludności w wieku 20—34 lat, który dochodzi w pow. chrzanowskim do ok. 25%, w pow. oświęcimskim do 26%, w stosunku do przeciętnej województwa 23% (w gromadach wiejskich). Udział ludności wiejskiej w wieku 20—34 lat spada natomiast na terenach odpływu w pow. miechowskim, proszowickim i dąbrowskim do 20%, tj. niżej średniego wskaźnika, wzrasta równocześnie grupa od 55 lat wieku. W konsekwencji kształtuje się też różnie przyrost naturalny (w pow. miechowskim tylko 11‰) oraz przyrost rzeczywisty.

Zespół omawianych badań daje poważny materiał dla organów planowania gospodarczego. Ułatwia rozeznanie typowych struktur regionalnych w skali gromad. W wyniku ustalonych przez nas wskaźników statystycznych można było przystąpić do odtworzenia przestrzennego rozmieszczenia nadwyżek i niedoborów siły roboczej wg gromad. Zagadnienie to zostało opracowane w przekroju gromad przez mgr W. Czarkowską w oparciu o średnioroczne normy zatrudnienia na 100 ha użytków rolnych (obliczone przez zespół pracowników naukowych WSR w Krakowie dla poszczególnych regionów oraz grup wielkościowych gospodarstw tych regionów). Wstępne wyniki tych obliczeń ilustruje mapa nadwyżek i niedoborów siły roboczej w rolnictwie w woj. krakowskim¹². Występuje na niej znamieny związek

¹¹ Por. W. Czarkowska, *Struktura wieku w woj. krakowskim*. Rkps WSP, Kraków 1960.

¹² Por. mapa załączona do artykułu M. Dobrowolskiej, *Functions of Industries...*, jw.

nadwyżek sił roboczych z terenami górskimi, słabo uprzemysłowionymi o małych stosunkowo dojazdach do pracy pozarolnych. Dane odnośnie do poszczególnych gromad¹³ wskazują, jak poważne konsekwencje ma rozeznanie terytorialnego podziału pracy dla gospodarki planowej.

Kraków 1959

С о д е р ж а н и е

Динамика формирования регионов в южной Польше после второй мировой войны

В статье представлен комплекс исследований, проведенных Кафедрой экономической географии, направленных на выделение характерных особенностей региональной структуры южной Польши, а также факторов, определяющих эту структуру.

Исходным пунктом является исследование территориального разделения труда с учетом взаимной зависимости структуры промышленности и сельского хозяйства. Промышленность играет решающую роль в формировании структуры Краковского воеводства, что подтверждено многочисленными монографическими исследованиями, показавшими развитие основных региональных районов, их участие в производстве и прогрессирующем процессе урбанизации (А. Пакула и др.). Контрасты пространственной структуры, не нивелированные еще до сих пор в социалистическом плановом хозяйстве, в определенной степени уравниваются тем, что большое количество населения окружающих промышленный центр районов ежедневно приезжает на работу в эти центры. Это является специфической особенностью южной части Польши. обстоятельное изучение отдельных районов, пополненное официальными статистическими материалами, дало возможность отобразить комплексные промышленные центры рабочей силой из окружающих районов с учетом территориальной дифференциации, а также влияние этого факта на преобразования, наблюдающиеся в сельских местностях. Роль указанного выше явления в формировании региональных структур иллюстрирует степень влияния отдельных центров, а также процент доезжающих на работу по отношению к общему количеству работающих (Герма).

Новые функции городов и промышленных центров в формировании территориального разделения труда в результате увеличения количества рабочих и живущих в деревне крестьян, доезжающих ежедневно на работу на предприятия, иллюстрируют индексы, карты и картодиаграммы, в которых показываются следующие факты: 1) Степень дифференциации демографической, общественной и экономической структуры поселений в заново формирующихся микрорегионах; 2) Взаимная зависимость, возникающая в отдельных районах между изменениями в структуре занятых, поле и возрасте, с одной стороны, и процессом миграции — с другой (Т. Яровецкая и В. Чарковская). Влияние промышленности на сельскохозяйственное окружение, которое отражается в изменении аграрной структуры, показано в форме систематического анализа репрезентативных селений и отдельных хозяйств (А. Проховникова).

Вышеуказанные исследования, проводимые в сотрудничестве с органами планирования хозяйства, явились основанием для подробной регионализации Краковского воеводства (ср карты), а также для подсчета излишков и дефицита рабочей силы в отдельных селениях (общинах).

¹³ W. Czarkowska, *Nadwyżki i niedobory siły roboczej w rolnictwie pow. krakowskiego*, „Wieś Współczesna” 1961, nr 7.

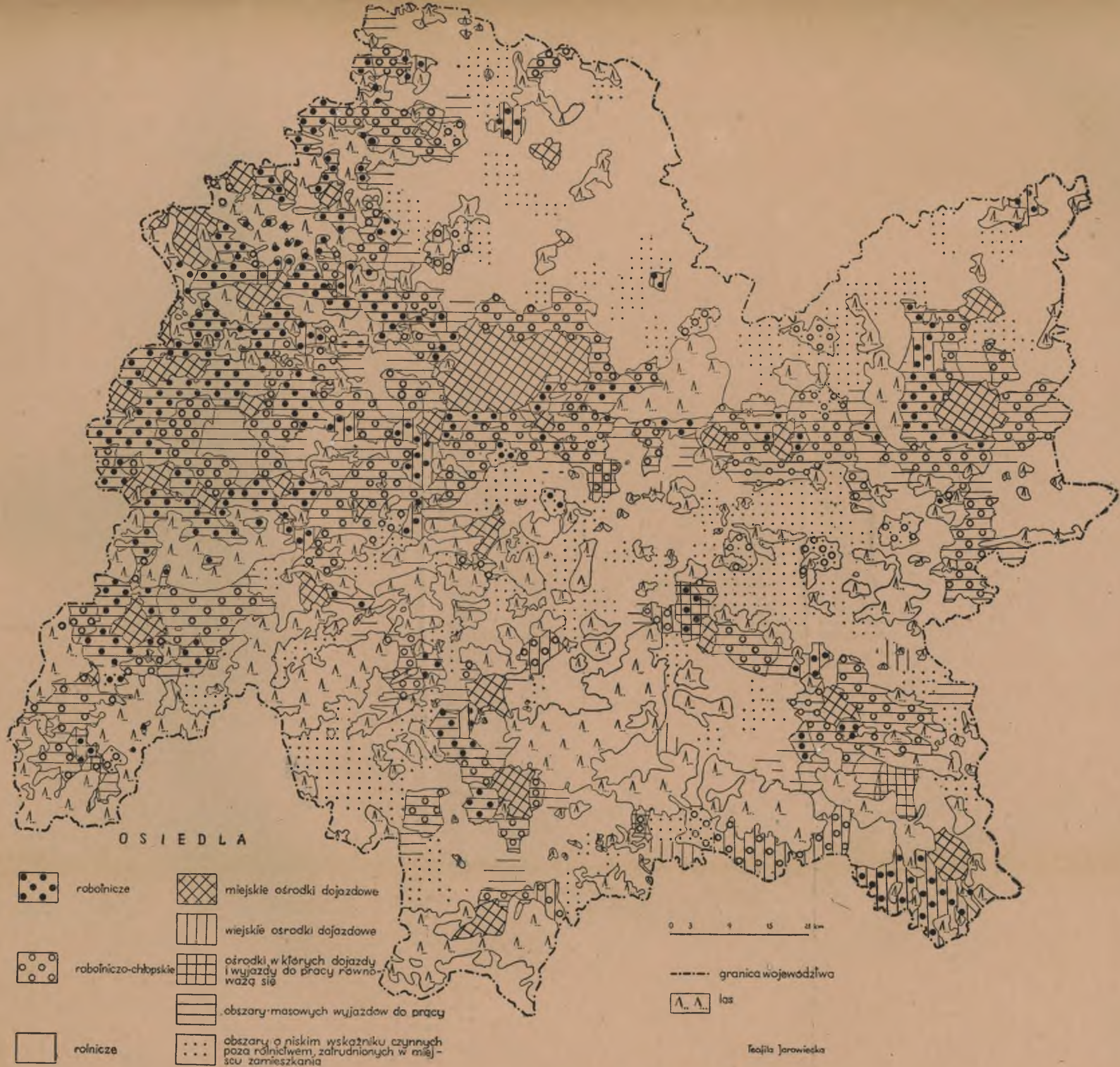

Fig. 1. Typy osiedli w województwie krakowskim według społecznego podziału pracy.

Summary

Dynamics of Formation of Regions in South Poland in Post-war Times

The author gives a characteristic of a series of studies carried on in the Chair of Economic Geography, which tend to reproduce specific features of S. Poland regional structure and of factors by the joint action of which that structure is taking shape.

Studies on the territorial division of labour in correlation with the structure of industry and agriculture are the starting point of the team-work. A number of monographic researches state the decisive role of industry in the formation of the regional pattern of the Cracow Voivodeship. These studies reproduce the development of regional centres, their contribution to production and the progress of their urbanization (L. Pakuła and others). Contrasts of space structure, still incompletely adjusted by planned socialistic economy regulation, are to a certain extent levelled out by commutation, which is a specific feature in S. Poland. Detailed field investigations completing official statistical data have afforded to reproduce commutation in its territorial differentiation and its effect on various transformations in rural areas (J. Herma).

New functions of urban and industrial centres in the formation of territorial division of labour by the increase in size of peasant-workers and workers' categories are illustrated by indices, maps and cartograms which show: 1 — the amount of variation in the demographic, social and economic structures of settlements in newly formed microregions, 2 — correlations forming on separate territories between the professional, sex and age structures on one side and migration processes on the other. (T. Jarowiecka, W. Czarkowska).

The impact of industry on the rural milieu, i.e. alterations in landtenure and production are investigated in systematic analyses of representative farm-steads.

The above studies carried out in collaboration with State Planning Organs afforded a sound basis for a detailed regionalisation of Cracow Voivodeship (M. Dobrowolska) and for the estimation of surplus and shortage of labour supply according to communities (W. Czarkowska).